

УДК 811.161.2' 282.2

## НАЗВИ ЧОЛОВІЧИХ ГОЛОВНИХ УБОРІВ У ГОВІРКАХ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

*Статтю присвячено аналізу лексико-семантичної групи назв чоловічих головних уборів, зокрема з'ясуванню мотиваційних ознак, релевантних для номінації в говірках Східного Поділля. У статті проведено лексичні паралелі з іншими говірковими групами.*

*Ключові слова: говірки Східного Поділля, тематична група лексики, лексико-семантична група, диференційна ознака, мотив номінації.*

Тематична група лексики на позначення одягу та взуття неодноразово ставала предметом діалектологічних досліджень. Найбільш повно описана ця група у поліських говірках [Анисимова 1991; Анисимова 1990; Бабій 1975; Бабій 1983; Гримашевич 2003; Орел 1995], говірках Прикарпаття [Вакалюк 1990], Карпат [Пашкова 1999], Чернігівщини [Неділько 1983], Східної Слобожанщини [Лисиченко 1989], Донеччини [Клименко 2001], Іванофранківщини [Шляхов 1977], Поділля [Тканко 1988], середньонаддніпрянсько-степового суміжжя [Щербина 2003].

Лексика говірок Східного Поділля, зокрема названа ТГЛ, поки що залишилась поза увагою діалектологів, що визначає актуальність нашого дослідження. Вивчення однієї ТГЛ окремих діалектів допоможе подолати нерівномірність дослідження українського мовного континууму й може забезпечити повноту матеріалу до Лексичного атласу української мови.

Об'єктом нашого дослідження стали назви чоловічих головних уборів у говірках Східного Поділля. Диференційна ознака (ДО) 'час використання' спричинила у названій лексико-семантичній групі (ЛСГ) появу таких мікрогруп: назви теплих головних уборів, назви літніх головних уборів, назви міжсезонних головних уборів.

Найбільш поширеним чоловічим зимовим головним убором є шапка. ДО 'крій' зумовила опозицію сем 'чоловіча зимова шапка без накриття для вух' : 'чоловіча зимова шапка з накриттям для вух'. Тісний семантичний і денотативний зв'язок аналізованих сем спричинив однотипність номінації: лексема *шапка* репрезентує обидва компоненти протиставлення. Чоловіча зимова шапка без накриття для вух у досліджуваних нами говірках позначається лексемами *шапка* (Хиж., Т., Зел., Тин., Юр., Сок., Ос., Лип., Лоз., Доб., Розс., Мар.), *зимова шапка* (Шам., Ос., Баб., Кр., Хр.), *зимова шапка* (Вес., Крив.), *зимн'а шапка* (Дуб., Ос., Ус.), *з'імн'а шапка* (Юр.), *шапка на зиму* (Уд., Роз.). Лексема *шапка* відома вже з XIV ст. (Срезневський III: 158). Вчені припускають, що ця лексема запозичена із старофран. мови, в якій *chape* 'шапка' споріднене з лат. *sarra* 'вид головного убору' (КЭСРЯ: 377).

Мотиваційна ознака 'крій, спосіб пошиття' зумовила появу лексем *вушанка* (Добр., Розс., Мар., Хиж., Шам., Т., Зел., Дуб., Б., Кр., Хр., Хар., Уд., Роз.), *вуханка* (Лип.), *ушанка* (Сок., Лоз.). Назва *вушанка* утворилася із словосполучення *шапка з вухами*. Мотиваційна ознака 'крій' вплинула на номінацію чоловічих головних уборів з гострим верхом: *гостроверха* (Хиж.), *буд'они́йка* (Вес.).

Матеріалом виготовлення мотивовані назви хутряних чоловічих шапок *оучанка* (Хиж.), *каракул'ова* (Зел.), *замше"ва* (Хиж.), *сукона* (Ос.), *лис'ача*, *к(о)рол'ача* (Ос.), *а(о)ндастрова*, *норкова*.

На позначення високої хутряної чоловічої шапки із суконним верхом у говірках функціонували лексеми *кубанка* (Тин., Хар., Хиж., Юр., Кр., Ус.), *папаха* (Тин., Шам., Доб., Розс., Т., Дуб., Роз., К., Лоз.), *шапка* (Т., Ос.). Походження лексеми *кубанка* укладачі ЕСУМ виводять з оніма Кубань (ЕСУМ III: 118). Лексема *папаха*, на їх же думку, в українській мові з'явилася з тюркських мов за російським посередництвом (ЕСУМ IV: 282). У досліджуваних говірках назви *кубанка* та *папаха* перейшли до пасивного словника і зберігаються у свідомості мовців старшого покоління.

Назви плетеної шапки мотивовані способом виготовлення *плетена* (Хиж.), *плет'ана* (Т., Шам., Ос.), *у́йазана* (Зел.). Шапка з гострим верхом у досліджуваних говірках номінується *шапка* (Т., Зел., Ос., Дуб., Юр., Ус.), *шапка гостро́верха* (Хиж.). На позначення відлоги біля верхнього одягу в досліджуваних говірках зафіксовано лексеми *кап'ішон* (Т., Зел., Ос., Дуб., Юр., Ус.), *кап'ушон* (Т., Шам., Ос.), *башлик* (Ос., Розс.). Учені вважають, що обидва слова запозичені: *капюшон* з француз. *sarichon* 'капюшон' (Фасмер II: 185; КЭСРЯ: 141), *башлик* із тюрк. *bas* 'голова' (Фасмер II: 220; КЭСРЯ: 157). В окремих говірках Східного Поділля лексему *башлик* зафіксовано зі значенням 'головний убір, який одягають у негоду на голову або поверх шапки': *ч'іп'л'айут на голову у не́году йак дощ іде / не при́шитий / оп'ше од'ел'ний башлик* (Вес.), *зимойу нак'ідають на голову із сукна башлик* (В.).

На позначення літнього капелюха з широкими крисами, плетеного або зшитого з тканини у досліджуваних говірках мовці використовують лексему *капе́л'ух* (Сок.) та її фонетичні варіанти *кап'іл'ух* (Ос., Юр., Ус.), *капе́л'уш* (Зел.), а також *па́нама* (Уд., Розс., Лип., Лоз., Доб., Мар.) і демінутиви *па́намка* (Розс., Т., Дуб., Ос., Хар., Кр., Хр., Под.), *па́намочка* (Т.), зрідка послуговуються с описовим словосполученням *кап'іл'ух в'іт сонц'а* (Шам.). Лексема капелюх запозичена українською мовою з польської, яка у свою чергу перейняла із старолатинської *capelucchio* 'вид головного убору' (ЕСУМ II: 370). У східноподільських говірках вона позначає 'літній чоловічий капелюх із широкими крисами', 'літній головний убір, виготовлений із соломи', 'фетровий головний убір із широкими полями'. Лексема *панама* запозичена із французької і походить від назви республіки Панама (ЕСУМ IV: 274).

Чоловічий літній капелюх, виготовлений із соломи, у говірках має лексичну реалізацію *солом'яний кап'іл'ух* (Т., Хиж., Шам.), *солом'яник* (Доб.), *солом'яний капе́л'уш* (Тин., Зел.), *бр'іл'* (Хар., Розс., Сок., Баб., Роз., Лип., Лоз.), *брел'* (Кр., Хр.), *брелик* (Дуб.), *кап'іл'ух із око́лота* (Ос.), *соломн'яний* (Ос.), *солом'яний* (Юр., Баб.), *солом'яник* (Ус.), *капе́л'ух*

(Уд.), *шл'ана* (Мар.), *капел'уш* (К., Вес., Крав.), *капел'уш* (Ч.). Ситуативно мовці використовують лише атрибутиви: *над'іну с'огодн'а соллом'аного* (Баб.). Більшість лексем на позначення солом'яного капелюха мотивована назвою матеріалу, з якого він виготовлений. Лексема *брил'*, як засвідчують етимологи, запозичена східнослов'янськими мовами через польське посередництво з латинської (ЕСУМ I: 257) і фіксується в мові вже з другої половини XVI ст. як своєрідний синонім до слова *капелюх* [Войтів 2003: 277]. Лексему *шляпа* етимологи кваліфікують як запозичення з баварської *schlappe* 'чіпець, шапка' (Фасмер IV : 456).

Диференційні ознаки 'час носіння' та 'матеріал виготовлення' не вплинули на лексичну реалізацію сем 'літній чоловічий головний убір, виготовлений із легкої тканини, із козирком' та 'міжсезонний чоловічий головний убір із козирком'. Семи мають однотипну реалізацію: *кашкет* (Шам., Т., Уд., Юр., Ус., Розс., Кр., Мар., Хр., Роз., Дуб.), *картуз* (Хиж., Б., Зел., Сок., Лип., Хар.), *кепка* (Шам., Ос., Дуб., Лоз.), *фуражка* (Ос., Юр., Розс., Сок.), *кози́рок* (Т., Добр., Хр.), *кептур* (Хар.), *каптур* (Т.). Майже всі лексеми є запозиченими: *кашкет* через польську із французької мови *casquette* (Фасмер II: 206), *картуз* із франц. *cartouche* (Фасмер II: 206), *фуражка* з франц. *fouirage* (Фасмер IV: 210), *кепка* з франц. *keri* через посередництво польської мови (ЕСУМ: II: 423), *каптур* із тюрк. (ЕСУМ II: 377). Лексема *кози́рок* у всіх досліджуваних говірках відома на позначення щитка головного убору, який виступає півколом над чолом. Назва убору утворилася шляхом метонімічного перенесення із назви деталі. Ця лексема зафіксована з таким же значенням і в середньополіських говірках (Гримашевич: 61) та інших діалектах української мови.

Найширшою семантичною структурою у досліджуваних говірках відзначається лексема *ка(е)птур*. У більшості обстежених говірок вона позначає головний жіночий убір, схожий на шапочку (Ос., Дуб., Шам., Ус., Кр., Розс., Баб., Юр., Под.), або жіночий убір без козирка, такий, що облягає шию і одягається через голову (Лоз.). Крім того, названа лексема вживається

на позначення чоловічого кашкета (Хар., Т.) та відлоги, частини верхнього одягу для захисту голови в негоду (Под., Сок., Зел., Хиж., Т., Уд., Мар.).

Мікрогрупу, що об'єднує назви чоловічих головних міжсезонних уборів, ми виділили з логіко-понятійної точки зору.

Для позначення чоловічого чи жіночого головного убору з м'якої тканини без окола і козирка використовують у досліджуваних говірках лексему *бе<sup>u</sup>рет* (Хиж., Тин., Кр., Роз., Хр., Хар., Добр., Розс.) та її фонетичні і словотворчі варіанти *б<sup>i</sup>р'ет* (Шам., Т., Ос., Ус., Лип., Лоз, Под., К., Вік.), *бе<sup>e</sup>ретка* (Дуб.), *б<sup>e</sup>р'ет* (Сок., Юр., Мар., Уд.). Лексема *берет* в українській мові, як припускають етимологи, запозичена з французької чи з італійської через російську і західнослов'янські мови (ЕСУМ І: 174).

Кашкет без козирка у досліджуваних говірках називається *биско<sup>z</sup>зирка* (Шам., Ос., Дуб., Юр., Ус., Лип., Лоз.), *бе<sup>u</sup>ско<sup>z</sup>зирка* (Мар., Хиж., Тин., Сок., Уд., Роз., Добр., Розс., Зел., Вес., К., Крив.), *мо<sup>r</sup>'ачка* (Т., Сок.), *мо<sup>r</sup>ачка* (Вел.), *ма<sup>t</sup>роска* (Хар.), *каш<sup>k</sup>кет* (Кр.). Усі назви мають прозору мотивацію, зумовлену подібністю такого кашкета до головного убору моряків.

Чоловічий головний убір із козирком позначають лексеми *каш<sup>k</sup>кет* (Шам., Т., Уд., Юр., Ус., Розс., Кр., Мар., Хр., Роз., Дуб., Вес., В.), *кар<sup>t</sup>муз* (Хиж., Б., Зел., Сок., Лип., Хар., К., Крав., Ч.), *ке<sup>n</sup>ка* (Шам., Ос., Дуб., Лоз.), *фу<sup>r</sup>ашка* (Ос., Юр., Розс., Сок.), *кози<sup>r</sup>рок* (Т., Добр., Хр.), *ке<sup>n</sup>тур* (Хар.), *кап<sup>t</sup>тур* (Т.) Для фетрового головного убору з широкими полями в досліджуваних говірках зафіксовано слова *капи<sup>l</sup>'ух* (Шам., Т., Ос., Дуб., Юр., Ус., Хар., В.), *капе<sup>u</sup>'л'ух* (Хиж., Сок., Б., Уд., Кр., Роз., Лоз., Хр., Розс.), *капе<sup>u</sup>'л'уш* (Тин., Зел., Вес., Крав., К.), *капи<sup>l</sup>'уш* (Ч.), *ш<sup>l</sup>'ана* (Ос., Лип., Лоз., Доб., Мар.), *бри<sup>l</sup>'* (Вес.). Краї капелюха мають назви *к<sup>r</sup>иси* (Хиж., Зел., Сок.), *кра<sup>i</sup>'йі* (Т., Ос., Дуб., Юр., Ус.).

Отже, чоловічі зимові, літні та міжсезонні головні убори та їх деталі представлені переважно запозиченими лексемами: з тюркських мов (*па<sup>n</sup>пах<sup>a</sup>*, *баш<sup>l</sup>лик*), з французької (*каш<sup>k</sup>кет*, *ке<sup>n</sup>ка*, *фу<sup>r</sup>ажка*, *кар<sup>t</sup>муз*), з германської (*ш<sup>l</sup>'ана*) та з латинської (*бри<sup>l</sup>'*, *капе<sup>l</sup>'ух*).

Назви чоловічих головних уборів та їх елементів мотивовані: 1) матеріалом виготовлення: *со|ломй|аник*; 2) назвою тварини, хутро якої використовують для виготовлення шапки: *оу|чанка*, *ка|ракул'ова*, *замше|ва*, *су|кона*, *лис'ача*, *к(о)рол'ача*, *а(о)н|датрова*, *норкова*; 3) кроєм: *ву|шанка*, *шапка з |вухами*; 4) територією походження реалії: *ку|банка*, *па|нама*, *па|намка*; 5) способом виготовлення: *п|лет'анка*, *у|йазанка*; 6) формою: *шапка|гостроверха*.

Однією з особливостей ЛСГ 'головні убори' є те, що в багатьох випадках назва залишилася, а реалія вже належить минулому. Тому такі лексеми існують тільки в мовленні людей старшого віку.

### Література

**Анисимова 1991** – Анисимова Л. Г. Назви верхнього одягу у поліських, волинських та подільських говірках // Дослідження з української діалектології. – К., 1991. – С. 126 – 140; **Анисимова 1990** – Анисимова Л. Г., Никончук О. М. Поліські назви головних уборів, мотивовані способом носіння // Проблеми української діалектології на сучасному етапі. – Житомир, 1990. – С. 206 – 209; **Бабій 1975** – Бабій Ф. Й. Деякі назви одягу в говірках Горинського Полісся // Студії з мовознавства. – К., 1975. – С. 56 – 60; **Бабій 1983** – Бабій Ф. Й. Назви головних уборів у говірках ровенського Полісся // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. – Житомир, 1983. – С. 176 – 178; **Вакалюк 1990** – Вакалюк Я. Ю. Лексико-семантична характеристика назв одягу в говірках Прикарпаття // Проблеми української діалектології на сучасному етапі. – Житомир, 1990. – С. 181–182; **Войтів 2003** – Войтів Г. Назви головних уборів у пам'ятках української мови (історія, семантика, функціонування) // Записки НТШ. – Т. ССXLVI. Праці філол. секції. – Л., 2003. – С. 272–299; **Гримашевич 2003** – Гримашевич Г. Номінація одягу та взуття в середньополіському діалекті: автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2003. – 19 с.; **Клименко 2001** – Клименко Н. Б. Назви одягу в східностепових говірках Донеччини: автореф. дис. ... канд. філол.

наук. – Донецьк, 2001. – 19 с.; **Лисиченко 1989** – Лисиченко Л. А. Архаїчні назви одягу в східнослов'янських говірках // Семасіологія і словотвір. – К., 1989. – С. 336 – 342; **Неділько 1983** – Неділько О. Д. Назви одягу і взуття в говірках Чернігівщини // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: тези доп. і повідомл. – Житомир, 1983. – С. 209 – 210; **Орел 1995** – Орел Л. Жіночий одяг волинського Полісся // Неопалима купина. – 1995. – № 2. – С. 143 – 150; **Пашкова 1999** – Пашкова Н. І. Назви одягу в українських говорах Карпат (структурно-семантична, генетична та ареальна характеристика): дис. ... канд. філол. наук. – К., 1999. – 227 с.; **Пашкова 2000** – Пашкова Н. І. Назви одягу в українських говорах Карпат (структурно-семантична, генетична та ареальна характеристика): автореф. ... канд. філол. наук. – К., 2000. – 19 с.; **Пономар 1997** – Пономар Л. Г. Назви одягу Західного Полісся. – К., 1997. – 182 с.; **Тканко 1988** – Тканко З. О. Головні жіночі убори Поділля // Нар. творчість та етнографія. – 1988. – № 6. – С. 44 – 46; **Шляхов 1977** – Шляхов О. М. Народні назви одягу в говірках Івано-Франківщини // XIV Респ. діалектол. нарада: тези доповідей. – К., 1977. – С. 117 – 118; **Щербина 2003** – Щербина Т. Середньонадніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглос: дис. ... канд. фпчлол. наук. – К., 2003. – 341 с.

#### Джерела

**Гримашевич** – Гримашевич Г. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. – Житомир, 2002. – 184 с.; **Матейко** – Матейко К. Український народний одяг. Етнографічний словник. – К., 1996. – 195 с.; **Фасмер** – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1986 – 1987. – Т. 1–4; **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови: в 7 т. / за ред. О.С. Мельничука. – К., 1982 – 2005. – Т. 1 – 5; **СУМ** – Словник української мови: в 11 т. – К., 1970 – 1980. – Т. 1 – 11; **Срезневський** – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Т. 1 – 3. – М., 1893 – 1912; **КЭСРЯ** – Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. – М., 1975. – 644 с.

### Список обстежених населених пунктів

**Баб.** – Бабанка Уманського р-ну Черкаської обл.; **В.** – Вікнене Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.; **Вес.** – Веселівка Христинівського р-ну Черкаської обл.; **Доб.** – Добра Маньківського р-ну Черкаської обл.; **Дуб.** – Дубиново Савранського р-ну Одеської обл.; **Зел.** – Зелений Ріг Жашківського р-ну Черкаської обл.; **К.** – Кути Маньківського р-ну Черкаської обл.; **Кр.** – Крутогорб Гайсинського р-ну Вінницької обл.; **Крив.** – Кривчунка Жашківського р-ну Черкаської обл.; **Лип.** – Липовеньке Голованівського р-ну Кіровоградської обл.; **Лоз.** – Лозувата Ульянівського р-ну Кіровоградської обл.; **Мар.** – Мар'янівка Гайсинського р-ну Вінницької обл.; **Ос.** – Осички Савранського р-ну Одеської обл.; **Под.** – Подобна Маньківського р-ну Черкаської обл.; **Роз.** – Розділ Голованівського р-ну Кіровоградської обл.; **Розс.** – Розсішки Христинівського р-ну Черкаської обл.; **Сок.** – Соколівка Жашківського р-ну Черкаської обл.; **Т.** – Таужна Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.; **Тин.** – Тинівка Жашківського р-ну Черкаської обл.; **Уд.** – Удич Теплицького р-ну Вінницької обл.; **Ус.** – Устя Бершадського р-ну Вінницької обл.; **Хар.** – Харківка Маньківського р-ну Черкаської обл.; **Хиж.** – Хижня Жашківського р-ну Черкаської обл.; **Хр.** – Христинівка Христинівського р-ну Черкаської обл.; **Ч.** – Чечелівка Гайсинського р-ну Вінницької обл.; **Шам.** – Шамраївка Ульянівського р-ну Кіровоградської обл.; **Юр.** – Юрківка Уманського р-ну Черкаської обл.

*The article deals with the analysis of lexico-semantic group of mens hats names, particularly with the motivation indications, which are relevant for this nomination in the dialects of Easten Podillia.*

*Key words: dialects of Easten Podillia, lexico-semantic group, differential indication, nomination motive, names of mens hats .*